

Ломако Л.І.

Донецький національний університет імені Василя Стуса (м. Вінниця)

ЖІНОЧІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІ ЗАКЛАДИ ЯК ЛАНКА В ПІДГОТОВЦІ ДО ВЧИТЕЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті розглядається дореволюційна історіографія становлення та розвитку жіночих загальноосвітніх закладів як ланки в підготовці до вчителювання в українських землях ХІХ – початку ХХ ст. Дослідження базується на принципах і методах історизму, системності, наукової об'єктивності, поєднання логічного та історичного. Проаналізовано нормативно-законодавчі документи, що стосуються відкриття і діяльності жіночих навчальних закладів та зібрані в загальних і профільних збірниках документів, узагальнюючі дослідження стану тогочасної освіти та окремих її складових, зокрема, жіночої, гімназійної, довідкові видання про навчальні заклади. На особливу увагу заслуговують історичні нариси, що описували діяльність окремих жіночих закладів, які готували своїх учениць до вчителювання. В них знаходимо характеристики структурних підрозділів, описи кабінетів, лабораторій, бібліотек та інших навчально-допоміжних підрозділів, витяги з протоколів засідань педагогічних рад, особових справ, враження і оцінки навчального процесу його учасниками. Тоді відбувалося становлення мережі загальноосвітніх жіночих закладів і одночасно формування фахової підготовки вчителя. Праці авторів мають переважно описовий характер, накопичено значний фактографічний матеріал. Однак, поза увагою залишилось чимало питань щодо організації навчально-виховного процесу, матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів. Дослідники тогочасної доби переважно схвалювали існуючі засади педагогічної освіти, особливо в закладах церковного підпорядкування, кількість яких переважала в порівнянні з державними, громадськими, приватними. Критична оцінка організації підготовки до вчителювання переважала в публікаціях періодичних видань. Автори виокремлювали недоліки, пропонували своє бачення цієї проблеми. Незважаючи на те, що цілісного системного вивчення зазначеної теми не проводилось, зібраний дослідниками імперської доби фактичний, статистичний і аналітичний матеріал безперечно має теоретичне і практичне значення.

Ключові слова: педагогічна освіта, загальноосвітній заклад, гімназія, інститут шляхетних дівчат, єпархіальне училище, парафіяльне училище, дореволюційна історіографія.

Постановка проблеми. Педагогічна освіта сьогодні все більше орієнтується на вияв індивідуальності суб'єктів педагогічної взаємодії, що передбачає на тлі ґрунтовної теоретичної і практичної підготовки потяг до постійного самовдосконалення, розвиток особистісного потенціалу вчителя. Невичерпним джерелом цих процесів є досвід підготовки майбутніх учителів минулого і сьогодні, все здобує працею педагогів і науковців та адаптоване до сучасних умов. Процес активного становлення і розвитку мережі закладів освіти, що готували вчителів в Україні імперської доби припадає на початок ХІХ ст. В цей час вперше офіційно порушується питання про підготовку педагогічних кадрів [3, с. 35], відбувається реформування освіти, створюється Міністерство народної освіти (1802 р.), розгортає діяльність з організації підготовки вчителів його Науковий комітет, розробляються нормативні

документи, що регламентували діяльність вчителів, визначали принципи функціонування системи освіти («Про устрій народних училищ», «Попередні правила народної освіти», «Статут університетів Російської імперії», «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» та ін.). Ці документи мали прогресивну спрямованість, оскільки проголошували безстановість освіти, спадкоємність у роботі різних типів навчальних закладів тощо. У 1803-му р. посаду «учитель» було введено до Табелю про ранги. Отже, розпочався процес демократизації, загальнодоступності освіти. Поряд із світською розвивається духовна освіта, створюються жіночі початкові заклади. Останні, а саме інститути шляхетних дівчат, жіночі гімназії Відомства установ імператриці Марії та Міністерства народної освіти, приватні жіночі гімназії та пансіони, земські навчальні заклади, єпархіальні, парафіяльні училища й учи-

тельські школи, короткострокові і 2-річні педагогічні курси були основними осередками підготовки вчителюк. Незважаючи на несистемність, відсутність єдності у підходах до організації фахової підготовки вчителів, наявність цензури накопичений ними досвід поглиблює знання про суспільні й освітні процеси в українських землях, має науковий і практичний потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний пошук засвідчив, що повний огляд наукових розвідок і публікацій, тобто праць XIX – початку XXI ст. щодо нашої проблематики у межах однієї статті не можливий. Тому узагальнимо і систематизуємо напрацьоване. Аналіз, дотичної за змістом до проблеми, літератури дозволив виділити основні етапи дослідження питань професійної підготовки вчителя в українських землях. Вони співпадають зі змінами ідеологічного підґрунтя досліджень. Особливий інтерес викликає історіографія XIX – початку XX ст. В цей час накопичено значний фактичний і статистичний матеріал, збережено й опубліковано документальний масив знань. Це огляди історії і сучасного стану окремих навчальних закладів (М.Г. Жебельов, М.М. Захарченко, П.І. Мазанов, Д.П. Максименко, М.К. Сторожевський, В.Ф. Щеглов), добре структуровані і насичені фактографічним матеріалом історико-довідкові видання, що дозволяють дослідити соціально-економічні передумови, історію виникнення та діяльності окремих закладів, певної ланки тогочасної системи освіти (Д.С. Марголін, Г.А. Фальборк, В.І. Чарнолуцький, П.К. Шмулевич), тематичні збірники законів і розпоряджень (А.М. Лаурсон, Т.Г. Лубенець), численні матеріали періодики. В більшості праць висловлювались особистісно-суб'єктивні погляди авторів, які переважно схвалювали тогочасні засади педагогічної освіти, діяльність духовних та земських закладів освіти. Науковці радянського періоду (І.М. Богданов, В.І. Борисенко, Ш.І. Ганелін, М.Г. Заволока, П.А. Зайончковський, А.В. Ососков, Ф.Г. Паначін, М.В. Чехов) з партійно-класових позицій висвітлювали освіту імперської доби, в тому числі педагогічну. Суттєва негативна оцінка надавалась духовним закладам у відповідності з атеїстичними пріоритетами того часу. Роботи цього періоду фрагментарно висвітлюють окремі аспекти діяльності жіночих навчальних закладів з підготовки до вчителювання в межах дослідження соціально-політичного розвитку інтелігенції, історії жіночої освіти (Е.Д. Днепров, С.Ф. Єгоров, В.Р. Лейкіна-Свірська, І.Г. Малинко, О.М. Титова, Н.А. Шип). Давалась і позитивна оцінка діяльності цих закладів, як таких що сприяли демократизації учнівства,

якісним і кількісним змінам у підготовці фахівців. Спеціального дослідження з окресленої нами проблематики не виявлено. Розвиток демократичних тенденцій в добу незалежності зумовив звернення дослідників до національного історичного минулого, активізацію вивчення національної історії освіти України, в тому числі питання підготовки вчителів. Увага приділяється вивченню інноваційної сутності, специфіки діяльності жіночих навчальних закладів, ролі і місця в системі педагогічної освіти і розвитку тогочасного суспільства загалом. Щодо нашої проблематики дотичні дослідження навчально-виховної діяльності жіночих навчальних закладів (Л.П. Клевака), становлення і розвитку гімназійної освіти в Україні (О.І. Бабіна, С.Д. Фатальчук), початкової освіти (В.В. Вдовенко), розвитку приватної ініціативи в освіті України (О.М. Драгунова), підготовки вчителів на педагогічних курсах (С.А. Лисенко), організації педагогічної практики (О.М. Лук'яненко), загальної середньої освіти жінок в Україні (Т.В. Сухенко), просвітницько-виховної діяльності земств (Л.І. Біла, С.М. Кікто), освітньої діяльності духовенства (І.М. Петренко, С.А. Федоренко, Г.Г. Яковенко), узагальнюючі колективні праці та монографії з історії розвитку освіти, школи та педагогічної думки в Україні в означених хронологічних межах (Н.М. Дем'яненко, І.В. Зайченко), наукові розвідки щодо підготовки вчителів у різних закладах освіти в регіональному вимірі (І.П. Важинський, В.М. Василенко, Ю.С. Капшук, Ю.Л. Радченко, В.В. Ревага, Т.В. Тронько). Отже, відсутність цілісного системного дослідження проблеми підготовки вчителюк у жіночих закладах освіти в українських землях дореволюційного періоду аргументує доцільність та значущість її висвітлення.

Постановка завдання. З огляду на вищесказане метою статті є аналіз праць дослідників імперської доби щодо підготовки до вчителювання в жіночих загальноосвітніх закладах Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. Для досягнення цієї мети необхідно дослідити історіографічні джерела, які представлені монографіями, брошурами, збірниками законів і нормативних актів, довідниками, навчальними посібниками, статтями в періодичних виданнях на зазначену тематику.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед виявлених джерел імперської доби (XIX – перші десятиліття XX ст.) необхідно виокремити ґрунтовні праці, в яких зібрано та проаналізовано тогочасні закони і нормативні акти (циркуляри, розпорядження Міністерства народної освіти та попечителів навчальних округів, правила тощо). Накази, розпорядження, статутні правила та інші

документи, що стосуються відкриття та діяльності жіночих навчальних закладів зібрано в фундаментальних виданнях «Збірник постанов по Міністерству народної освіти» та «Збірник розпоряджень по Міністерству народної освіти», що почали виходити з 1864 та 1866 рр. [1; 2]. Тексти та аналіз законів, розпоряджень, правил, інструкцій щодо діяльності навчальних закладів знаходимо і в ґрунтовних дослідженнях С.В. Роджественського, який значний проміжок часу працював в Міністерстві народної освіти, «Історичний огляд Міністерства народної освіти (1802–1902)» та «Матеріали для історії освітніх реформ у Росії в XVII–XIX ст.» [3; 4]. Щодо жіночої освіти знаходимо низку нормативних актів: «Наказ Ради навчальних закладів про заснування Маріїнських жіночих училищ» 1858 р., «Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти» 1858 р., проект «Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти» 1860 р., «Положення про жіночі гімназії і прогімназії народної освіти» 1870 р. [3, с. 372, 458, 515–518]. Не обійшло своєю увагою проблеми жіночої освіти і таке ґрунтовне видання як «Повне зібрання законів Російської імперії». Так, у ньому міститься документ початку XIX ст., що вперше визначав заклади, де могли навчатися дівчата. Зокрема, в п. 123 «Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам» 1804 р. йдеться про створення трьох нових типів навчальних закладів: гімназій, повітових і парафіяльних училищ (шкіл). Лише в останні, що утримувалися коштом парафіян, на той час дозволялося приймати осіб жіночої статі [5, с. 640]. Водночас існували приватні жіночі навчальні заклади. Окремими виданнями виходили щорічні звіти попечителів навчальних округів про стан навчальних закладів. Так, у звіті попечителя Київського навчального округу за 1916 р. наводяться статистичні дані про кількість середніх навчальних закладів, де простежується зростання кількості жіночих закладів [6, с. 35, 41].

Не менш важливе значення для дослідників мають і профільні збірники документів. У вивчені історії жіночих загальноосвітніх закладів, що готували до вчителювання допоможуть «Збірник постанов і розпоряджень по вчительським інститутам, вчительським семінаріям, міським училищам і початковим народним училищам відомства Міністерства народної освіти (1859–1875)» [7], систематичний збір законів, розпоряджень, правил, інструкцій «Вчительські товариства, класи, курси та з'їзди» Г.А. Фальборка та В.І. Чарнолуського 1901 р. [8], зібрання законоположень і розпоряджень про приватні навчальні заклади і домашнє навчання А.М. Лаурсона «Приватні навчальні заклади відомства Міністерства народної

освіти» 1912 р. [9], «Закони про приватні навчальні заклади, класи і курси Міністерства народної освіти», зібрані Т.Г. Лубенцем 1915 р. [10], збірник законів, розпоряджень, статистичних та інших відомостей про міські вищі та початкові училища «Вищі початкові училища», складений О.Л. Меленевським 1914 р. [11]. Особлива увага до «Збірника діючих постанов і розпоряджень по жіночим гімназіям і прогімназіям Міністерства народної освіти за 1870 р. зі змінами і доповненнями», складеного М. В. Родевичем 1884 р. [12], «Збірника постанов і розпоряджень по жіночим гімназіям и прогімназіям Міністерства народної освіти за 1875–1909 рр.», складеного Д. Кузьменко 1912 р. [13], «Зібрання постанов про жіночі інститути Відомства установ імператриці Марії» 1903 р. [14]. Так, перший містив «Положення про педагогічні класи» 1874 р., яке започаткувало створення педагогічних класів в інститутах шляхетних дівчат і гімназіях з метою підготовки до вчителювання в початкових школах, перших чотирьох класах гімназій, для роботи домашніми вчительками та виховательками та містило навчальний план із переліком загальноосвітніх та спеціальних предметів, видів практичної підготовки [12, с. 104–106]. На педагогічну підготовку відводилося 3 години. Останній містив «Статут інститутів шляхетних дівчат», «Настанови для освіти вихованок», «Правила для вихователів, наставників та викладачів» [14]. Л. Извольський склав «Зібрання постанов і розпоряджень про спеціальні випробування на учительське звання», що вийшло в Києві 1898 р. [15].

Відомості з історії створення, основні методи і форми організації навчального процесу, матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів висвітлюють складені на основі офіційних документальних матеріалів і особистих вражень узагальнюючі дослідження стану освіти А.Н. Куломзіна, Г.А. Фальборка, В.І. Чарнолуського [16–18]. Останній, досліджуючи приватну ініціативу в освіті, зазначав, що приватні заклади виникають коли «державні не задовольняють усіх потреб суспільства в освіті» [18, с. 2250]. Не можна обійти увагою і довідкові видання. Протягом кількох років перевидавалося «Повне зібрання правил вступу і програм вищих, середніх і нижчих загальноосвітніх, середніх і профільних навчальних закладів Росії чоловічих, жіночих, урядових і приватних» Н.І. Воротинцева [19]. Стисла інформація про навчальні заклади подається в профільному довіднику «Програми і правила вступу в учительські інститути, семінарії, школи і на педагогічні курси» Д.С. Марголіна [20], «Збірнику всіх програм і правил для вступу до всіх чоловічих і жіночих навчальних закладів усіх відомств», складеного Д.К. Влахопуловим [21].

Підготовка вчителів середніх навчальних закладів здійснювалася згідно з «Матеріалами з питання про приготування вчителів для гімназій і прогімназій», що вийшли 1865 р. [22]. У них представлено особливості професійної підготовки вчителів у той період, аналіз навчальних планів і програм з педагогічних дисциплін у різних типах тогочасних навчальних закладів, рекомендації щодо вивчення цих дисциплін. Відомості щодо методів і форм організації навчального процесу знаходимо в збірниках настанов і порад для керівників педагогічних закладів і вчителів М.О. Корфа [23].

Значний фактичний матеріал щодо історії виникнення і діяльності низки жіночих навчальних закладів протягом 1086–1886 рр. представлено в ґрунтовному дослідженні Є.А. Ліхачової «Матеріали для історії жіночої освіти в Росії» 1899 р. [24]. Дослідниця зазначала, що в першій чверті ХІХ ст. спостерігалось збільшення кількості й розширення географії жіночих навчальних закладів, відкриття їх у провінціях, заснування громадської ініціативи з розвитку жіночої освіти, поступове «розмивання» становості й закритого характеру цих закладів [24, с. 221]. Не обійшла увагою вона і жіночу педагогічну освіту. Зокрема детально розкриває зміст освіти в класах пепіньєрок при інститутах шляхетних дівчат, де учениці навчалися впродовж року і здобували право працювати інститутським класними дамами, вчительками, гувернантками. [24, с. 246]. Значущим є і короткий історичний нарис Н.Є. Зінченко «Жіноча освіта в Росії» 1901 р., що містить статистичний матеріал [25] та «Підсумки жіночої освіти в Росії і її завдання» О.В. Піллер 1889 р. [26]. Зміст, форми, методи, особливості підготовки вчителя в педагогічних класах гімназій висвітлюються в «Історії гімназійної освіти в Росії ХVІІ–ХІХ ст. І.А. Альошинцева 1912 р. [27]. Історію створення і розвитку інститутів шляхетних дівчат відображено в «Хроніці Відомства закладів імператриці Марії» І.Я. Селезньова 1878 р. [28], колективній праці «Навчальні заклади Відомства установ імператриці Марії» 1906 р. [29], та дослідженні Н.П. Черепніна «Імператорське товариство шляхетних дівчат» 1914 р. [30].

Було створено історичні нариси, присвячені окремим навчальним закладам. Наприклад, П.І. Мазанов досліджує історію створення Полтавського інституту шляхетних дівчат. До аналізу залучені накази, постанови, статутні правила та інші документи Міністерства народної освіти, канцелярії попечителя навчального округу, інституту, особисті спостереження [31]. 1889 р. виходить історичний нарис діяльності Київського інституту М.М. Захарченко [32], 1912 р. – Харківського інституту Н.Г. Жебилева

[33]. В них знаходимо характеристики структурних підрозділів інститутів, описи кабінетів, лабораторій, бібліотек та інших навчально-допоміжних підрозділів, витяги з засідань педагогічних рад, особливих справ, враження і оцінки навчального процесу його учасниками. Історичний нарис М. К. Сторожевського присвячено діяльності Полтавської Маріїнської жіночої гімназії за 1860–1882 рр. [34]. Зокрема, описується зміст освіти в 8-му педагогічному класі, випускниці якого бажали набути права та звання домашньої наставниці та вчительки [34, с. 12–18]. ґрунтовним є дослідження В.Ф. Щеглова «25-ти річчя Полтавського жіночого єпархіального училища» 1894 р. Автор був викладачем училища і зібрав документальні матеріали для його історії. Значну увагу приділено організації педагогічної практики, а саме відвідуванню занять досвідчених вчителів, підготовці учениць до самостійного проведення уроків, організації дозвілля в закріплених за практикантками класах [35, с. 218–220]. Серед численних видань, що висвітлюють діяльність окремих педкурсів, відрізняється своїм обсягом дослідження Д.П. Максименко «Тимчасові педагогічні курси для вчителів і вчительок Валківського повіту 1913 р.», що вийшло у Харкові [36]. Автор описує теоретичну підготовку на курсах, що здійснювалась шляхом проведення лекцій з історії педагогіки, теорії навчання і виховання та практичну підготовку, що складалась із спостережень за роботою вчителів, аналізу відвіданих уроків та проведення пробних тощо.

Джерельну базу нашого дослідження не можна уявити без матеріалів таких періодичних видань того часу, як «Журнал Міністерства народної освіти» (1865–1917), «Вісник виховання» (1904–1916), «Російська школа» (1898–1906), «Історичний вісник» (1890), «Освіта» (1901), «Виховання» (1900–1916), «Журнал департаменту народної освіти» (1851), «Київська старовина» (1901–1902), «Педагогічний листок» (1879–1905), «Праці Київської духовної академії» (1865), «Християнське читання» (1898) тощо. На жаль, обмежений обсяг статті унеможливує їх аналіз. Позитивним було те, що в публікаціях періодичних видань переважала критична оцінка організації підготовки до вчителювання. Автори виокремлювали недоліки, пропонували своє Отже проблеми.

Висновки. Отже, історіографія імперської доби щодо підготовки до вчителювання в жіночих загальноосвітніх закладах Наддніпрянської України є багатоаспектною і представлена значною кількістю праць. Це нормативно-законодавчі документи, що зібрані в загальних та профільних збірниках,

узагальнюючих дослідженнях стану тогочасної освіти та окремих її складових, зокрема жіночої, гімназійної освіти, історичні нариси окремих навчальних закладів. Праці авторів мають переважно описовий характер, поза їх увагою залишилося чимало питань щодо організації навчально-виховного процесу, матеріально-технічного забезпечення. Це час формування як мережі жіночих загальноосвітніх закладів, так і фахової підготовки вчителя, а отже

накопичення фактографічного матеріалу. Автори переважно схвалювали тогочасні засади педагогічної освіти, зокрема в закладах церковного підпорядкування, які становили значну частину загальної кількості навчальних закладів. Перспективи подальших наукових розвідок бачимо в розширенні кількості дореволюційних видань, детальному вивченні матеріалів періодики, дослідженні радянської та сучасної історіографії.

Список літератури:

1. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург : Изд-во М-ва народного просвещения, 1864. Т. 1: 1802–1825. 1644 с.
2. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург : Тип. Императорской АН, 1866. Т. 1: 1802–1834. 988 с.
3. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902). Санкт-Петербург : Изд-во М-ва народного просвещения, 1902. 785 с.
4. Рождественский С.В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVII–XIX веках. Санкт-Петербург : Изд-во «Общественная польза», 1910. 397 с.
5. Полное собрание законов Российской империи : собрание 2-е : в 55 т. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, Т. 25: 1850–1851. 762 с.
6. Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1916 год. Киев, 1917. 38 с.
7. Сборник постановлений и распоряжений по учительским институтам, учительским семинариям, городским училищам и начальным народным училищам ведомства Министерства народного просвещения (1859–1875). Москва : Университетская типография, 1875. 490 с.
8. Фальборк Г.А., Чарнолуцкий В.И. Учительские общества, классы, курсы и съезды. Систематический свод законов, распоряжений, правил, инструкций. Санкт-Петербург, 1901. 50 с.
9. Лаурсон А.М. Частные учебные заведения ведомства Министерства народного просвещения: Собрание действующих законоположений и распоряжений о частных учебных заведениях и домашнем обучении. Санкт-Петербург : Тип. М.М. Стасюлевича, 1912. 338 с.
10. Лубенец Т.Г. Закон о частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения. Киев : Изд. И.И. Самоненко, 1915. 32 с.
11. Высшие начальные училища : Сборник, законов, распоряжений, статистических и прочих сведений о городских высших и начальных училищах / сост. А.Л. Меленевский. Санкт-Петербург : Тип.-литогр. Б.М. Вольфа, 1904. 2623 с.
12. Родевич М.В. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870 г. с изменениями и дополнениями. Санкт-Петербург : Типография М.А. Хана, 1884. 88 с.
13. Кузьменко Д. Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1875–1909 гг. : в 3 ч. Москва, 1912. 752 с.
14. Свод узаконений о женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии : в 2 кн. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1903. 428 с.
15. Свод постановлений и распоряжений о специальных испытаниях на учительские звания / сост. Л. Извольский. Киев, 1898. 156 с.
16. Куломзин А.Н. Опытный подсчет современного состояния нашего народного образования. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1912. 49 с.
17. Фальборк Г.А., Чарнолуцкий В.И. Настольная книга по народному образованию. Санкт-Петербург : Тип.-литогр. Б.М. Вольфа, 1904. 2623 с.
18. Фальборк Г.А., Чарнолуцкий В.А. Народное образование в России. Санкт-Петербург : Изд-во О.Н. Поповой, 1900. 263 с.
19. Полный сборник правил приема и программ высших, средних и низших общеобразовательных, специальных и профессиональных учебных заведений России, мужских, женских, правительственных и частных на 1909–1910 уч. г. / под ред. Н.И. Воротинцева. Санкт-Петербург, 1910. 534 с.
20. Марголин Д.С. Программы и правила для поступления в учительские институты, семинарии, школы и на педагогические курсы. Киев : Изд-во И.И. Самоненко, 1914. 84 с.

21. Влахопулов Д.К. Сборник всех программ и правил для поступления во все мужские и женские учебные заведения всех ведомств на 1886–1887 уч. год. Москва, 1886. 226 с.
22. Материалы по вопросу о приготовлении учителей для гимназий и прогимназий. Санкт-Петербург, 1865. 265 с.
23. Корф Н.А. Русская начальная школа: Руководство для земских гласных и учителей школ. Санкт-Петербург : Изд-во Д.Е. Кожанчикова, 1870. 363 с.
24. Лихачёва Е.А. Материалы для истории женского образования в России (1086–1856). Санкт-Петербург, 1899. 428 с.
25. Зинченко Н.Е. Женское образование в России. Исторический очерк. Санкт-Петербург, 1901. 45 с.
26. Пиллер О.В. Итоги женского образования в России и его задачи. Санкт-Петербург : Тип. Тренке и Фюсно, 1889. 238 с.
27. Алёшинцев И.А. История гимназического образования в России (XVIII и XIX вв.). Санкт-Петербург, 1912. 352 с.
28. Хроника Ведомства учреждений императрицы Марии / сост. И.Я. Селезнев. Санкт-Петербург : Тип. В. Демакова, 1878. 871 с.
29. Учебные заведения ведомства учреждений императрицы Марии. Краткий очерк. Санкт-Петербург : Тип. В.Д. Смирнова, 1906. 477 с.
30. Черепнин Н.П. Императорское воспитательное общество благородных девиц. Исторический очерк (1764–1914). С.-Петербург: Гос. тип. 1914. Т. 3. 620 с.
31. Мазанов П.И. Полтавский институт благородных девиц: 1818–1898 (архивные справки). Полтава : Изд-во «Полтава», 1899. 324 с.
32. Захарченко М.М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888). Киев : Тип. С.В. Кульженко, 1889. 163 с.
33. Жебылев Н.Г. Исторический очерк деятельности Харьковского института благородных девиц за 100 лет его существования (1812–1912). Харьков : Тип. «Печатное дело», 1912. 975 с.
34. Сторожевский Н.К. Полтавская Мариинская женская гимназия. Исторический очерк (1860–1882). Полтава : Тип. губ. правл. 1883. 29 с.
35. Щеглов В. Ф. 25-ти ление Полтавского епархиального женского училища : материалы для истории училища. Полтава : Тип.-литогр. Л. Фришберга, 1894. 271 с.
36. Максименко Д.П. Временные педагогические курсы для учителей и учительниц Валковского уезда 1913 г. Харьков, 1914. 132 с.

Lomako L.I. WOMEN'S EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS AS A LINK IN THE PREPARATION FOR TEACHING IN UKRAINE XIX – EARLY XX CENTURIES: PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY

The article deals with the pre-revolutionary historiography of the formation and development of women's general education institutions as a link in the preparation for teaching in the Ukrainian lands of the XIX – early XX centuries. The study is based on the principles and methods of historicism, system, and scientific objectivity, the unity of the logical and historical. Analyzed regulatory and legislative documents relating to the opening and activities of women's educational institutions and collected in general and specialized collections of documents, summarizing the study of the state of the then education and its individual components, in particular, female, gymnasium, reference publications about educational institutions. Historical essays describing the activities of individual women's institutions that prepared their pupils for teaching deserve special attention. They find the characteristics of structural units, descriptions of classrooms, laboratories, libraries and other teaching and support units, lists from the meetings of educational councils, personal affairs, impressions and evaluations of the educational process of its participants. At this time, the formation of a network of general educational women's institutions and at the same time the formation of teacher training took place. The works of the authors are mainly descriptive, accumulated significant factual material. However, many questions remain out of sight regarding the organization of the educational process, the material and technical support of the educational institution. Researchers of that time generally approved of the existing approaches to pedagogical education, especially in institutions of church subordination, the number of which prevailed in comparison with state, public, private ones. The critical assessment of the organization of the preparation for the teaching has prevailed in publications of periodicals. The authors pointed out the shortcomings, offered their own vision of this problem. Despite the fact that a holistic systemic study of this topic was not conducted, the factual, statistical and analytical material collected by researchers undoubtedly has theoretical and practical significance.

Key words: teacher education, educational institution, gymnasium, Institute of Noble Maidens, diocesan school, parish school, pre-revolutionary historiography.